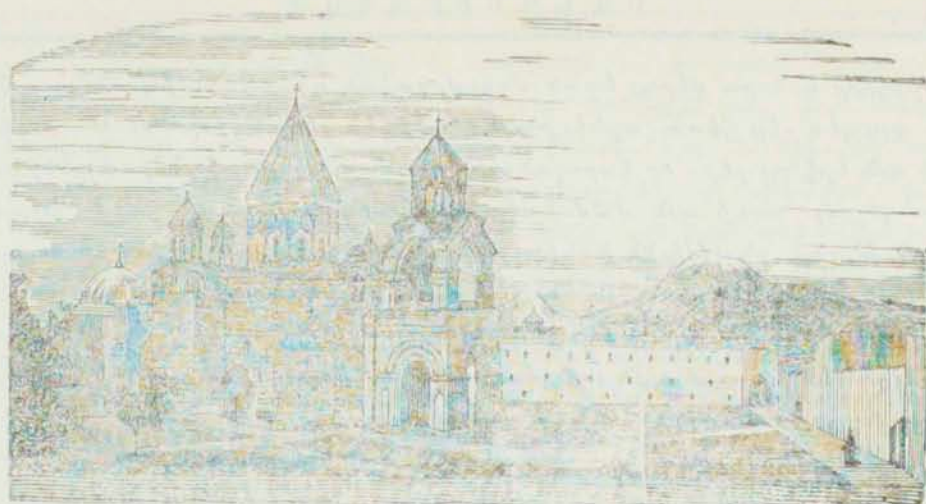

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Թ. — ՇՐՋԱՆ ԺԹ. 1886 ՏԱՐԻ ԺԹ. ԱՆՊՏԵՄԲԵՐ 30

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԳԷՔՍԱՆԳՐԻԱՆ ԵՒ ՀՌՈՎՄԸ, — ՀՐԷԻՅ ՀԱՄԱՅՔՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ:

(Շ ա ր ա յ — ի — լ ի — լ ի — լ ի . Ա ռ ա ռ ա ռ Է . Բ .)

Արեմտքում հրեական աշխարհի մայրաքաղաքը — Եթէ կարելի է այսպէս
ասել — Աղէքսանդրիան էր, ճշմարիտ է, թէև Անտիոքը Պաղեստինի
աւելի մօտ էր և նորա հրեայ ազգարնակութիւնը նոյնքան բազմաթիւ էր,
որքան և Աղէքսանդրիայում, սակայն արեմտեան հրէութեան հարստու-
թիւնն ու փարթամութիւնը, մտաւոր ոյժն ու ազդեցութիւնը կենտրոնացած
էր Փարաոնների երկրի նոր մայրաքաղաքում: Յունաստանն այդ ժամանակ
ներկայանումէր մարդու աչքին անցած զնացած օրերի մի երկիր, ուր զի-
մամէր միայն զիտութեան երկրպագու մարդը, ճանաչելով նորան զեղեց-
կութեան և արուեստի հայրենիք, մտաւոր կարողութեան և բանաստեղծու-
թեան ի հնուց սրբազործեալ տաճար: Բայց նա այդ ժամանակ աւերակներով
ու փլատակներով էր ծածկուած, ուր դասական հնութեանց յիշատակարան-
ների վրայ ծածանումէին անդ ու անդաստան, էին յոյները նշանաւոր կեր-
պով դատարկացեալ և լքեալ, դարձել էին առեւտրական ժողովուրդ և խիստ
միջումէին հրեաների հետ: Հռոմէական պետութիւնը հարձ հաւասարել էր

Հին երկիրը և նորա վերայ եղած ժողովրդական զանազանութիւնները, Սակայն այդպէս չէր հետու արեւելքում, այդպէս չէր Եզիպտոսում, Եզիպտոսն այն երկիրը չէր, որ կարողանային բաղմամարդ բնակիչներով լցնել կամ ————— բնակչութիւնն այն ժամանակուայ մարքին համեմատ, հողը, կլիման, պատմութիւնը բնութիւնն իսկ խոչընդոտն էին կանգնած այս մարքի ու ցանկութեան իրադրոժմանը, նա որպէս այժմ, դեռ աւելի քան այժմ, ճանապարհորդի աչքին երևումէր ցնորքի և հրապուրանքի երկիր, Հին, խորհրդակիր, նեղօտը տակաւին այն ժամանակ ևս վարում ածում էր իւր փրկկարար ջուրը կապուտակ ծովը, և այնտեղ — որպէս կարծումէին մարդիկ — աչքի տեսութեան սահմանից շատ հեռուն՝ նա փոխումէր իւր համը, նորա ջրերի վերայ մակոյկով կամ նաւով զբոսնելը, նորա ծանծաղութի վերայ տարօրինակ բուսական և կենդանական թաղաւորութեանց անձնատուր լինելը, այդ ջրերի անվերջ ու անապատում անհետանալուն ուշադիր լինելը, ահագին յիշատակարանների ստուերի և վիթխարի մեհեմանների զիւթական ծառուղիների մէջ ձեմելը, խորհրդաւոր սրբազնագրերի (յիւրողիֆ) միտքը հասկանալու համար խորհրդածութեանց մէջ ընկղմիլը, ժողովրդի բարուց նմանութիւնը Հին բնակիչների բարուց հետ համեմատելը, Հին կրօնի ծեսերը զննութեան առնելը — այս ամենն արդարեւ մարդու քաշում գցումէին Հին, ի վաղուց հետէ անցած գնացած աշխարհի մէջ, զգացմունք զիւթող ցնորքների և երեւակայութիւն չլացնող փառահեղութեանց մէջ, Բէ ինչպիսի զիւթական ազգեցութիւն է ունեցել Եզիպտոսը հոռմայեցիների վերայ այդ կարելի է իմանալ գունատ քարերից կազմած նկարներից (մուսիսն, մոզայիկ) և տամուկ, թաց ձեփի վերայ սրած նկարներից (ֆրէսկո)։

Առ վայր մի ենթադրենք թէ գտնւումներ խոր ծովի վերայ և սլանում մօտենում Աղէքսանդրիոյ նաւահանգստին, որ ասիական և ասիական ասիերի ամբողջ տարածութեան վերայ միակ յուսալի տեղի ապաւինի էր համարւում, Հորիզոնի վերայ աստղի նման փայլումէ դեռ երեսուն միւս հեռուից Փարոս կղզու վերայ նշանաւոր փայլող, որ ամբարտակով միացած էր Աղէքսանդրիոյ հետ, այդ այն վիթխարի փարոսն է, որ Հիմքից մինչև մէջ տեղը քառանկիւնի մէջտեղից ի վեր ութն անկիւնի և դազաթի մօտ բոլորչի ձև ունէր, Այս նշանաւոր շինութեան վերջին վերանորոգումն եղաւ 1303 թուին մարմարոնի քարերից, Փարոս կղզու արմաւինեաց ծառուղիները մերթ երևումն մեր աչքին, մերթ անհետանում, — և խարսխի շառաշն ու թնդիւնը մեզ ասումն, թէ օրդէն ավումն ենք, Բնչպիսի բազմութիւն ամեն տեսակ ազգութեանց պատկանող բազմատեսակ նաւերի, որպիսի ժխոր ժողովրդի բազմութեան որպիսի բարեւոն լեղուաց, Տէր Աստուած, ի՞նչպիսի խառնուրդ Հին և նոր աշխարհաց, ի՞նչ բազմազանութիւն ապրանքների, որք հաւաքուած են դէպ աս դէպ կամ բարձած, — Աղէքսանդրիան ո՛չ թէ Հին, այլ համեմատաբար եզիպտական նոր քաղաք էր, նա և՛ Եզիպտոսումն էր և — ո՛չ, նորա մէջ ամենայն ինչ իւր յատուկ կերքն ու առանձնայատկութիւնն ունէր, — և՛ քաղաքը, և՛ նորա բնակիչ-

ները, և՛ հասարակական կեանքը, և՛ արուեստն ու գուարժութիւնները, և՛ գրականութիւնը, և՛ գիտութիւնը, ի մի բան՝ ամենայն ինչ իւր առանձնայատկութիւնն ունէր, նոյն իսկ տեղագրութեան ձևը, Չունենալով ոչինչ լնքնարոյս, բայց իւր մէջ բովանդակելով բոլորը, ինչ որ սրտագրել կարող էր հին աշխարհը կամ ինչ որ գոյութիւն ունէր այն ժամանակ—Աղէքսանդրիան եղաւ ամենայարմար տեղի, ուր պէտքէ հրէական հելլենականութիւնը իւր շահաստանը որոնէր:

Քաղաքն, ինչպէս արդէն ցոյց է տալիս նորա անունը, Աղէքսանդր Եւծի հիմնադն է, Նա շինուած էր բաց հովահարի կամ աւելի ճիշտ՝ մակեդոնացի հեծեալի բաց վերարկուի ձեռով, Իւր ամբողջ գրութեամբ Լուովմիյ 3160 քաղ բարձր էր, բայց նորա տներն այնքան սեղմուած և բազմաթիւ չէին որպէս Լուովմում: Նա ներկայանում էր ամենքի աչքին որպէս մի մեծ քաղաք, երբ Լուովմ տակաւին աննշան էր, և մինչև վերջը կայսերութեան մէջ երկրորդ տեղն էր բռնում: Քաղաքն ունէր հինգ թաղ, որոնք անուանվում էին ալփաբէտի սկզբի հինգ տառերով. նոցանից մէկն ամբողջովին ծածկուած էր արքայական պալատներով ու պարտէզներով և հանգոյն պալատանց շինութիւններով, այդտեղ էր արքունական շիրիմը, մամլոջ (՝*), ուր ապակեայ դագաղում պահվում էր Աղէքսանդր Եւծի գին մեղրի մէջ դրած: Բայց այս շինութիւններն ու երեք փարսախանոց սիւնը գլխաւոր փողոցի վերայ այդ քաղաքի ճարտարապետական հրաշալի զարդարանքների մի մասն էին միայն կազմում, որ լցուած էր գեղեցիկ ապարաններով, նորա լնակիչների թիւը հասնում էր համարեա մի միլիոնի, որոնք թափուել էին այնտեղ արեւելքից ու արեւմուտքից, պատճառ՝ նորա տուր և աուր, հարստութիւնը ուսումնական պարապմանց յարմարութիւնը, նաև այդ ունայնութեան նշանաւոր քաղաքի զբոսափայտներն ամենքին ձգում էին այդ տեղ, Ահա թէ ինչո՞ւ լնակիչների տար-րինակ խառնուրդը մարդու ապշեցնում էր:

Աղէքսանդրիայում միանում էին երեք ցամաքներ՝ Ասիական, Ասիան և Ափրիկան. դորա իրանց հարստութիւնը կամ բերում գիզում էին այստեղ կամ այստեղից արտահանում, Նա գլխաւորապէս վաճառականական քաղաք էր, որ ունէր մի գեղեցիկ նաւահանգիստ կամ աւելի ճիշտ՝ հինգ նաւահանգիստ, Յատուկ որոշուած նաւատորմիդ կար, որ Աղէքսանդրիայից Լուովմ էր տանում Ագիպտոսում՝ հաւաքուած հացի երկու տասներորդ մասը իբրև հարկ, որ տարւոյ չորս ամիսը ($\frac{1}{4}$ մասը) կարող էր բաւականութիւն տալ մայրաքաղաքին: Կա մի մեծ նաւախումբ էր որի մէջ կային թեթեւ, արագ լնթաց նաւակներ և ահագին մեծ հացաբարձ նաւեր, որոնք

(*) Մամլոջէյ են անուանւում ամեն մի գեղեցիկ շին շիրիմներ, այս բառը առնուած է կտրիսցեաց թագաւոր Մամլոջի անունից, Մամլոջի ամուսինը Վալիկարնասում իւր մարդու համար մի գեղեցիկ շիրիմ շինել տուեց, որից առնուած, ամեն մի գեղեցիկ շիրիմ պզգպէս են անուանւում:

կրու մէին իւրեանց մասնաւոր նաւադրօշը և որոնց դաշտաններ Պատիողոսում աւելի մեծ անհամբերութեամբ և հետաքրքրութեամբ էին սպասում, քան այժմ ակնկալումն ո՛ր և է ովկանական շողենաւի։ Ազէքսանդրիայից մինչև Պատիողոս ճանապարհը տեւումէր միջին թւով ասաներկու օր։ այդ ժամանակ էլ նաւը դադար էր առնում Մալլապի վերայ և Սիկիլիայում։ Այդ պիտի մի նաւով, որ ցորեան էր տանում, Մալլապից Պատիողոս ուղևորվեցաւ Պողոս առաքեալը։ Այս նաւերն իւրեանց ցուկի կրկու կողմերում ունէին այն չաստուածների նկարէն զրուագները, որոնց նուիրուած էին նորա. նոցա վարումէին Եգիպտոսի նաւաստիները, որոնց հմտութիւնը յայտնի էր ամբողջ աշխարհին։ Այսպիսի նաւերից մէկի նկարագրութեան մէջ ասուած է, թէ նա ունէր 180 կանգուն երկայնութիւն, 45 կանգուն լայնութիւն և իւր մէջ կարող էր պարունակել 1575 տոննա (մէկ տոննան հաշւումն 600 փ.)։ այդ նաւը իւրաքանչիւր տարի իւր տիրոջը վաստակ էր բերում 30,000 բուբլ. Սակայն եթէ այս նաւերը համեմատենք այն նաւերի հետ, որոնք շինվումէին մարմարիտի մեծամեծ կտորներ, սիւներ և կոթողներ տեղափոխելու համար զեռ շատ փոքր են։ Բնչպէս հաւատացնումն, այդ նաւերից մէկը բացի կոթողից կրումէր 1200 ուղևորներ, բամբակի պղպեղի բորակի, քաթանի (կանեփ) հակեր և մեծ քանակութեամբ ցորեան, ձնդկաստանի առևտուրը գտնվումէր Ազէքսանդրիացի նաւատէրերի ձեռին։ Այդ ճանապարհորդութիւնը տեւումէր մօտ երեք ամիս և լինումէր կամ նեղոսի վերայով ի վեր, այնտեղից էլ կարաւանով և վերջապէս ծովով և կամ, որ շատ հաւանական է, Պողոմեան ջրանցքով ու Պարմիր ծովով։ Միայն այդ առևտուրը Պողոմեանց ժամանակից վեց անգամ աւելի էր գործացել ու ընդարձակուել։ Տեղական արտահանութիւնն էլ աննշան չէր։ Անէին քաթանից շինած զանազան տպրանքներ, որ ամեն երկրացու ճաշակին բաւականութիւն տալու յարմարութիւն ունէին, բրդեղէններ, որ պէս-պէս գոյներ ունէին և երբեմն զարդարուած էին լինում նկարներով ու տեսարաններով, ամեն տեսակ գունի ու ձևի ապակիներ, ամենափառ թղթից սկսած ամենալաւ, նուրբ և մաքուր տեսակները։ Ծաղիկներից ու բուսերից հանած հոտաւետ օծանելիք, — դոքա էին տեղական արդիւնահանութեան նիւթերը։ Նորա բնակիչները մեծ հակումն ունէին պարսպորդ կեանք անցնելու։ Բնչպէս Ադրիանոս կայսրը ասումէր, Ազէքսանդրիան այն քաղաքն էր, ուր փողը ժողովրդի աստուածն էր համարվում։ Այստեղ ամեն ոք աշխատումէր իւր ընկերից յառաջ անցնել կամ գէթ նորա մօտ յառաջագէտ երևալ։ Փողոցային մութացիկն էլ, որի ձեռքը բաւականին փողէր ընկնում, միշտ պանդակ էր գնում, թարմ և ապխտած ձկնեղէնը սխտորով ու պուդգիդով համեմում, փառապարպէս ճաշակում, վերայից էլ եգիպտական սիրելի գարեջուրը անուշանում ու գնում։ Եթէ աղքատի կեանքն այդպէս էր, ապա ինչպիսի կեանք կարող էր և պէտք անցնէր այն միլիոնատէրը, որ քաղաքի միջի պալատից զատ՝ Ազէքսանդրիան Պանորայի հետ միացնող ջրանցքի վերայ էլ դաստակերտ ունէր։ Ամեն տեսակ ազգայնութեան պատկանող ժո-

ղովուղ էլ կ'ար այնտեղ, մի սարսափելի բազմութիւն էլ, որ լցնում էր փողոցն ու վաճառատեղիները, ուր՝ ըստ ժամանակակից կատակի՝ ամեն բան կարելի էր ձեռք բերել, բացի ձիանից։ Ապա նաւահանգստի մօտ — այդտեղ իսկ որ անհնար էր նոցա թիւն ու համարն իմանալ, Շատ գեղեցիկ էին հով ու զով ստուերաւորները, առանձնութեան սիրուն տեղերը, ընդարձակ ապարանները։ Մի՞թէ կարելի է մտածել ու չը յիշել հոյակապ մատենադարանը, ուր Աղէքսանդրիոյ ուսումնականներն ու գիտունները ժողովումէին և գիտութեան մատչելի ծիւղերը սովորեցնում և ուր մեծ հոչակ ունեցող և յարգանք վայելող բժիշկներն իրանց փրկարար գեղերն ու խորհուրդը տալիս էին Բաղլիոյ ամեն անկիւնից այստեղ թափուող թորախտով ախտացեալներին ու հիւանդներին։— Բնչպիսի ունայնութիւն, ազմուկ ու ժխոր էր տիրում այս մշտադրդիտ, դատարկախօս, ինքնարաւական, սնափառ, զուարճասէր ամբոխի մէջ, որի ամենաբարձր զուարճութիւնն ու բաւականութիւնը թէտորոնն ու երգիչներն էին։ Սքանչելի էին այն տեսարանները, որ չըջապատած էին դէպի Պանօրա տանող երկար ջրանցքի վերայ գտնուած զարդարուն հիւրանոցներով, այդ այն ջրանցքն էր, որի վերայ լողացող մանրկաների մէջ միշտ լցուած էին լինում բաւականութիւն որոնող կենցաղասէր մարդիկ և ստուերաշատ տեղերում կամ վայելչական ժամեր անցնում և կամ Պանօրա շտապում՝ այդ այն շտապութեան ու ծոխութեան տեսարաններն էին, որ այն ժամանակ էլ զարմանքի ու խօսակցութեան ստարկայ ու նիւթ էին դարձել շատերի համար։ Եւ չընայելով դորան, այդտեղից ոչ այնքան հեռի՝ Մարիտիս կղզու ավերի վերայ՝ կարծես առելի աչքի բնկնող խիստ հակապատկեր ներկայացնելու համար՝ գտնւում էին հրէական խտականաց ճգնաւորական դասին պատկանողներին, թերապեֆթներին^(*) մեկուսացած բնակութիւնները, որոնց հայեացքներն ու վարած կեանքը շատ կետերում նման էին յիսսէեանների հայեացքին ու կեանքին։

Աղէքսանդրիոյ այս համառօտ նկարագրին այն օգուտն ունի, որ՝ ծանօթանալով նորա հետ, մենք կարող կը լինենք լաւ հասկանալ, թէ ինչո՞ւ եգիպտական մայրաքաղաքի չըջակայքում հրէաների մեծ բազմութիւն էր բնակւում։ Երկրի բնակիչների ընդհանուր թուի մի ութներորդ մասը հրէաներն էին կազմում (7,800,000 - ից մէկ միլիոնը)։ Նարուգողոնոսորի ժամանակ կամ նորանից էլ առաջ հրէից գաղթականութիւն եղել էր դէպի Եգիպտոս, թէ ոչ — այդ թողնենք, միայն Աղէքսանդր Մեծը բազմութիւն հրէաներ իւրեանց երկրից հանեց ու բերեց այստեղ, որոնց մի և նոյն իրաւունքները շնորհեց ինչ որ մակեդոնացիներն ունէին։ Ասորոց թագաւորների ժամանակ, առելի վերջին միջոցներում Պաղեստինի շփոթների պատճառով գաղթականների թիւը նշանաւոր կերպով շատացաւ, մանաւանդ այն

(*) Գրեպէր Թերապեֆթներն եգիպտացի է համարում։ (Տես Սքիստակէս Կարս Խեղր. Թարգման)։

պատճառով որ Պտղոմեանք միշտ հովանաւորութիւն նոցա (բացի մի դէպքից)։ Նախ և առաջ քաղաքի մէջ բնակութիւն հաստատելու համար հրէաներին յատուկ թաղ էր նշանակուած, դա էր արեւելեան նաւահանգստի գետօրերանը և Վանորեան ջրանցքի մերձակայքը։ այդպէս էին արել հաւանականաբար նորա համար, որ այդ համայնքը հեռու պահեն հաղորդակցութիւնից, նաև երեւի այն պատճառով, որ նոքա շատ պիտանի և հարկաւոր էին վաճառականութեան համար։ Պտղոմեանց առատաձեռնած արտօնութիւնները վերջերում Յուլիոս Անար հաստատեց և աւելացրեց՝ Հացի արտահանութիւնն անցաւ նոցա ձեռքը և նաւահանգստի ու գետի ոստիկանութիւնը։ վերահայեցողութիւնը յանձնեցին նոցա։ Քաղաքի մէջ երկու թաղ հրէից թաղ էին անուանվում, սակայն ոչ այն մտքով, որ նոքա միայն դոցա մէջ էին սահմանափակուած և ուրիշ թաղերում չէին բնակվում։ Նոցա ժողովարանները, որ շրջապատած էին ստուերաշատ ծառերով, քաղաքի ամեն մի մասումն էլ գտնվումէին։ Բայց Ագիպոսում բնակուող հրէաների գլխաւոր փառքն ու պարծանքը, որին նախանձու աչքով էին նայում մինչև անգամ Պաղեստինի հրէաները, նոցա կենտրոնական մեծ ժողովարանն էր, որ շինուած էր արքայական պալատի ձեռով, սիւների կրկնակի շարքերով և այնքան մեծ էր, որ նորա մէջ հեռու անկիւններում կանգնող աղօթաւորներին պէտքէ նշանով յայտնէին, թէ պատասխանական աղօթքի ժամը հասել է։ Վաճառականական զանազան դասակարգի մարդիկ այստեղ ժողովուած լինելով, մի այլ շրջանի անձն կարող էր այստեղ հաւաքուողներից իմանալ, թէ ո՞րտեղ են բնակվում հրէայ իշխանները, տէրերը կամ մշակները։ Այս տաճարի դասերում եօթմանասուն ամօրներ կային յետևող թանկագին քարերից, որոնք շինուած էին այն եօթմանասուն աւագանիների համար, որոնք՝ հանգոյն Նրուսաղէմի մեծ ծերակուտի, կաղմում էին Աղէքսանդրիոյ ծերակոյտը։

Զարմանալի և համարեա անբացատրելի է թւում, թէ ի՞նչպէս Ագիպոսի հրէաները կարողացան այս բաժանման (սիւղմատիքական) տաճարը շինել, Ասորոց՝ Պաղեստինում արած սարսափելի հալածանաց ժամանակ Անիա Գ. նահատակուած քահանայապետի որդի Անիան Ագիպոսու փախուցելով, ազատուեցաւ։ Պտղոմէոս Փիղոպատովը ո՛չ միայն սիրով ընդունեց նորան, այլ և նուիրեց Լեոնտոպոլիս քաղաքի մէջ առանց գործադրութեան մնացած հեթանոսական մեհաներ, որ հրէաները տաճար դարձնեն։ Այստեղ պաշտօն էր մատուցանում նոր ահարոնեան քահանայութիւնը, որի պահպանութեան համար գործ էր դրվում շրջակայ վիճակի եկամուտքի արդիւնքը։ Բայց այս նոր տաճարը չէր նմանում Նրուսաղէմի տաճարին ո՛չ իւր արտաքին տեսքով և ո՛չ իւր ներքին յարմարութիւններով ու հանդերձանքով*)։ Սկզբում Ագիպոսի հրէաները շատ էին պարծում ու գոռոզա-

(*) Ոսկեղէն եօթնաջաշեռն աշտանակի փոխարէն այստեղ մի ոսկեղէն դամբար կար, որ կախ էր տրած ոսկեայ շղթայից։

Նագրութիւն ցոյց է տալիս, թէ պանդխտութեան այլ վայրերում Նոյնպէս հրէաները իրանց սեպհական արհեստները կամ կառավարիչներն ունէին և հասարակաց աստուածապաշտութեան կատարումը յատկապէս յանձնուած էր արք-սինագոգին կամ ժողովարանի ղեկաւոր կառավարչին։ Հաստատապէս չի կարելի ասել, թէ Աէնտոպօլսի քահանայապետը Ազիպտոսում գտնուած համայնքի (հրէական իհարկէ) համար երբ և իցէ գլուխ կամ պետ համարուած լինի, այդ բառի բուն նշանակութեամբ։ Ազէքսանդրիայում հրէաները գտնվում էին հրէական էտնարիի (էգնոս) վարչութեան տակ, որի իշխանութիւնը նոյն էր ինչ որ արխանտի իշխանութիւնը անկախ քաղաքներում։ Բայց նորա իշխանութիւնը Օգոստոս զրեց բոլոր ծերակուտի վերայ։ Մի այլ հոգովէական պաշտօնէութիւն էլ կար, որ մի քանի յայտնի օրատճառներով յաճախ տալիս էին հրէաներին, այդպիսորաբար կամ արարարքի պաշտօնն էր, որ սահմանուած էր արարական ազգաբնակչութիւնը կառավարելու համար։ Ըստերի թուում՝ այս պաշտօնը վարեց և Փիլոնի եղբայր Ազէսանդրը։ Եթէ Ազէքսանդրիայի հրէայ հարուստ գերատաւանների մասին դատենք այն գիրքին համեմատ, որ ունէր այս ալարարքը, այն ժամանակ պետք է ասենք, որ նոցա ազգեցութիւնը շատ նշանաւոր է եղած։ Այս Ազէքսանդրի ֆիրման պիքան հարուստ էր, որքան Սարամայի հրէի վաճառականական և նաւային մեծ տունն Անտիոքի մէջ։ Այդ մեծատան համար ոչինչ նշանակութիւն չունէր 70,000 բուրլի (7000 ֆունտ սակրկնոյ) տալ փոխարինարար Ազրիպպաս թագաւորին, երբ նա Նտալիա դառնալու ժամանակ փողի հարկաւորութիւն զգաց, նորա որդւոյ երկուսն ամուսնացել էին Ազրիպպաս թագաւորի դստերաց հետ, իսկ երրորդ որդին ուրացման գնով յաջորդաբար բարձրացաւ և հասաւ նախ՝ Պաղեստինի հաւատարմատարի և վերջը՝ Ազիպտոսի նահանգապետի պաշտօնին։ Երուսաղէմի տաճարն այս հրէայ միլիանաւորոջ հարստութեան և

բննային այսպէս է գրում. — ... Քանզի ի ժամանակի որպէս տալտամբեցին Հրեայք յԱզրիանոսէ հաովմայեցեաց թագաւորէ եւ ետուն պատերազմ ընդ Բաւփոսի եպարքոսի՝ տաջնարգութեամբ տան սերումն տաղաւի։ որոյ անունն էր Բալքոբայ, պիւնքն ատակ որդի, որ էր դործովք չարագործ եւ սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծաքանեակ պարծէր, որպէս թէ յերկնից Խորեայ նոցա Փրկիչ՝ իրր նիզեւոյ եւ գերեաց, Էւ սղնքան սաստկացոյց զմարտն, մինչեւ ի նա հայելով ի բաց կային ի հարկեւոյ հաովմայեցեաց Ստրիք եւ Միջագետք եւ Պարսք ամենայն, քանզի Էր եւ Լուեալ, եթէ եմաւ յԱզրիանոս ական սերկութեան... Էւ եղև ընդ այն ժամանակս հոտանել Ազրիանոսի ի Պաղեստինէ եւ ստակել զապտամբնն պաշտամբ ի քաղաքի մի փոքր՝ հուպ յԻրուսաղէմ, վրան որոյ եւ ամենայն տղաքն հրէեց հրամայեաց մերթել ի հայրենի աշխարհէն, որ եւ ոչ ի բաղում հեռաստանէ հայեցին յԻրուսաղէմ, Էւ ինքն շինէր զԻրուսաղէմ զաւերեալն ի Վիսպիանոսէ եւ ի Տիտոսէ եւ յիւրմէ, եւ անսանեաց Ազիպ յիւր անուն՝ որպէս եւ կոչէրն իսկ Ազրիանոս՝ արեգակն... (Վերք Բ. 4Է. Կ.)

ստատաձեռնութեան լաւ տպացոյցներ ունի: Տաճարը տանող ինն ահագին զոնների վերայի ոսկին ու արծաթը այս հրէայ գրամատիրոջ նուիրածն էին:

Այդ անչափ հարստութիւնը, որի հետ լծորդուած էր ամբարհաւածութիւն, ինքնահաւանութիւն և բացայայտ արհամարհանք դէպի շրջապատող սնահաւատութիւնը, բնականաբար հրէաների դէմ պէտքէ Աղէքսանդրիոյ բնակիչների մէջ ատելութիւն զարթոցներ, Հրէաների ծագման, սկզբնական պատմութեան և կրօնի մասին հնարած անհեթեթ գրուածքների մեծ մասը, որ Հոսովի փիլիսոփաներն ու պատմիչներն էլ իսկական և իրաւացի էին համարում, իւրեանց ծագումն առել են Ադիպտոսում: Մատենագիրների ամբողջ մի դաս սկսեալ Մանէթոյից (մօտ 250 թ.) իւր համար բան ու գործ էր արել Մովսիսի գրքի մէջ բովանդակած անցքերի վերայ զկծեցուցիչ գրուածքներ հրատարակելը: Այս մրտադներեց ամենախիղախն էր Ապիոնը (որին Յովսէփոս պատասխանեց), ամբողջ աշխարհին յայտնի խաբէրան ու տախսօը: Երբ քրում և ուսուցանում էր ամեն բան մի և նոյն յանդգնութեամբ և սուտակասպասութեամբ, նա կատերեւապէս յարմարումէր Աղէքսանդրացւոց բնաւորութեանը, որոնց առաջ միշտ կոկողալիդ էր պահում իրան իւր անտոմթ համարձակութեամբ: Հոսովում շուտով ծանօթացան նորան, և Տիրերիոս կայսրը լաւ ճանաչելով այս անսանձ, անձնադով լեզուագարին, անուանեց նորան յօդօս — քօփօս — ալիօփօ: Նա հետազոտում և տեսնումէր ամենայն ինչ, և մինչև անգամ երիցս լսել էր Միմնոսեան անդիից խորհրդաւոր ձոյն, երբ նոր ծագող արեգական ճառագայթները նորա վերայ էին ընկել: Գոնէ ինքը նոյն իսկ արձանի վերայ այդ բանի համար փորագիր էր արել բոլոր սերնդին յայտնելու համար: Այդ այն մարդն էր, որին աղէքսանդրացիք մեծ աղատութիւն էին շնորհել իրանց քաղաքի մէջ, որին յանձնել էին կարեւոր գործեր, որին բարձրացրել էին որպէս մի նոր Հոմերոս: Ապիոնի վայելած ժողովրդական սիրոյ պատճառը մասամբ հրէաների վերայ արած կծու յարձակումներն էին, Հրէաների պատմութեան ու կրօնի վիրաբերութեամբ նորա դրած կատակերգական գրուածները անշէջ էին պահում ժողովրդի մէջ այն ատելութիւնն, որ համարհանքն ու անարդանքը, որ ունէին սոցա դէմ, նորա հոգու խորքում բուն դրած խորհուրդն ու նպատակն այն էր, որ ազգի մոլեռանդութիւնը միշտ գրգռած պահէ դէպի հրէաները: Աւայսպէս նա ասումէր, թէ իրր հրէաները սովորութիւն ունին ամեն տարի մի թշուառ, անբախտ հելլեն բռնել, մի տարի շարունակ գիրացնել նորան և յետոյ դոհել և մի և նոյն ժամանակ նորա փորտիքն ուտելով և մարմինը թաղելով, ստակալի երդումն անել, որ անվերջ թշնամութիւն պահեն յոյների դէմ: — Սորա այն մարդիկն են, ասումէր նա, որ գիրանում են Աղէքսանդրիոյ հաշուով, քաղաքի ամբողջ թաղերին ապօրինաբար տէր են դառնում և պահանջումն իրանց համար բացառիկ արտօնութիւններ, այս մարդիկ յայտնի են մասնաւորութեամբ, նորա աղքատութեան մէջ են ձգում այն ամենին, որոնք հաւատ են ընծայում նոցա: « Աթէ հրէաները — բացառանում էր նա —

Աղէքսանդրիոյ քաղաքացի են, ապա ինչո՞ւ չեն երկրպագում այն աստուածներին, որոնց երկրպագութիւն են տալիս Աղէքսանդրացիները։ Աւելիք նորա ցանկանումն կեսարների հովանաւորութիւնը վայելել, ապա ինչո՞ւ նոցա համար արձաններ չեն կանդնեցնում և աստուածային երկրպագութիւն չեն տալիս նոցա։ Ահա այս և այսպիսի պատճառների համար էր, որ Փիլոնը տրտնջումէր, թէ ինչո՞ւ համար հրէաներն էլ, որպէս մարդ, չը պէտքէ կարողանային ցանկալ, որ իրանց հետ էլ այնպէս վարուէին, որպէս օտրիշ մարդկանց հետ։

Մենք տեսնէք արդէն, որ այն հայեացքը, որ հոմայեցիներն ունէին հրէաների վերայ, գլխաւորապէս ծագել էր աղէքսանդրական աղբիւրներից։ Այնու ամենայնիւ անհասկանալի է, թէ ի՞նչպէս Տացիտ, Սիկերոն կամ Պլինիոսը կարողացան հաւատ ընծայել այն անհեթեմ կարծիքին թէ հրէաներն իրանց ծագումն առել են Արեւոյից, ուրկութեան պատճառով արտաքսուած են Ագիպտոսից և այնտեղից դուրս են եկել իբր մի Մովսէս անունով քահանայի առաջնորդութեամբ, կամ որպէս թէ նոցա շարավական հանգիստն իւր ծագումն առել է այն բանից, որ նորա իւրեանց վերայի վերքերի կեղեւանքը մաքրելու համար պէտքէ իրանց տնից տեղից հեռանային։ Իսկ այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ ի հարկէ ստիպուած էին լինում՝ եօթներորդ օրը իջեանել կամ հանգստանալ, կամ հրէաներն իբր թէ՛ երկրպագութիւն էին մատուցանում յովանակի գլխի կամ բաքոսին, և կամ որպէս թէ՛ խողի միս չուտելու սովորութիւնը ծագել էր նորանից, որ անմօռաց էին պահել իրանց ուրկութիւնը, վախճանումէն բարոտելուց և կամ՝ խողին երկրպագութիւն տալուց։ Այսպիսի և նմանօրինակ ցանցառամտութեանց էին հաւատում հոմայեցիները։ Լուսաւորեալ հոմայեցիներ արհամարհանքով, երբեմն էլ զայրութով էր նայում հրէի վերայ։ Նորա կարծիքով հրէան ենթարկուած լինելով հոմայեցեոց իշխանութեանը, կորցրած պէտքէ համարէր և իւր սեպհական կրօնն ունենալու իրաւունքը։ Նորա հասկացողութեամբ՝ քաղաքական կեանքն ու կրօնը միացած էին իրար հետ, այլև մէկը միւսի մասն էր կազմում։ «Եւրոբանչիւր երկիր իւր սեպհական կրօնն ունի—ասումէր Սիկերոն—քանի որ Եւրուսակեմն անընկճելի էր մնացել, յուղայականութիւնը կարո՞ղ էր ներողամտութիւն պահանջելու իրաւունք զգալ իւր մէջ, բայց մի՞թէ անմահ աստուածները ցոյց չը տուին, թէ նորա ինչպէս են նայում նորա վերայ, երբ որ Յուդայի ցեղն արդէն նուաճուած էր»։ Հոմայեցի փիլիսոփան կարող էր համակրել ամեն տեսակ հոգեկան անհաւատութիւն նոյնպէս և հաճութեամբ կարող էր հասկանալ աստուածապաշտութեան և սնտախառութեան ժողովրդական ձևն ու եղանակը։ Սակայն նա ի՞նչ կարող էր ասել յօգուտ այն աստուածապաշտութեան, որ վերարերումէր մի բոլորովին անտեսանելի իրի, ամպերին, և երկնքի՝ աստուածացոյցման (ինչպէս ինքն էր կարծում)։ Ի՞նչ կարող էր ասել Հօռոմ իմաստասէրը յօգուտ այն աստուածապաշտութեան, որ մերժումէր կրօնի բոլոր ձևերը—թէ աստուածներն

ու եղիպտականը և թէ յունականն ու հռոմէականը. որ մերժումէր նաեւ
անմերժելին, այն է՝ կեսարներին աստուածային յարգանք ու երկրպագու-
թիւն տալը և այդ պէս կեսարներին, որոնք հռոմէական պետութեան
մարմնացեալ զօրութիւնն էին համարում.—Ապա հրէաների ծէսերը,
նոցա մէջ առաջին տեղն էր բռնում լիւիատութեան ծէսը, որ դառել էր
կոպիտ ծաղրածութեան ու ծանակի յարակայ առարկայ, Պա ի՞նչ միտք ու
խորհուրդ կարող էր ունենալ. կամ ի՞նչ միտք ունէր և ի՞նչ խորհուրդ
խողից փախչելը, որ պայտէս ասած՝ ժառանգական փառ ու երկիրը էր
զարձել, որի համար իրանց վերայ կրօնական պարտականութիւն էին դրել
նորա մօից չուտել, Շարաթի խիստ պահելու սովորութիւնը հռոմէացիաց
հասկացողութեամբ ծուլութիւն անելու պատրուակ էր, Հռոմայեցի երի-
տասարդները զուարճանումէին շարաթու նաւակատեաց ժամանակ Հետթյի
նեղ ու ծուռ փողոցներում թափառելով, գննումէին, թէ ի՞նչպէս նոցա
դամբարը աղօտ լուսի հետ զաղրահոտութիւն էր արձակում, թէ ի՞նչպէս
այդ տների (հրէից) բնակիչները աղօթք էին միմեջում Դ—Ի—Կ—Զ Ը—Բ—Գ—
Դ—Է, և կամ Ավիդէոսի նման ճիւղն էին թափում մի բան գտնել Սինա-
դոդում, որ ցոյց տան, թէ նորա այնտեղ հաւաքումին ո՛չ թէ աղօթե-
լու համար, այլ զուարճանալու. Հինգշաբթի առուր պահքն էլ մի այլ կող-
մից նոցա սրախօսութեանց առարկայ էր դարձել, Վարձ ասած՝ հրէան զար-
ձել էր հասարակութեան հանապազօրեայ զուարճութեան նիւթ, ծանակի
առարկայ և այսն կատականաց, իսկ թէատրոնները թնդումէին բարձրացած
քրքիջից ու ծիծաղից, երբ նոքա իրանց ներկայացումների ժամանակ ծաղ-
րումէին հրէաների կրօնը, չընայելով՝ որ շատ անգամ այդ ներկայացում-
ներն անբովանդակ և անհեթեմ ըմբռնելով, իսկ նոցա կարծեցեալ սրախօսու-
թիւնները—թոյլ և բութ էին լինում:

Երբ շարաթ օրերը դռնողամիտ հոգեպետներն անց էր կենում փողոցով, յակամայից նորա աչքին էր ընկնում յուրյականութիւնը իւր փակած կրպակներով. նա տեսնումէր, թէ ի՞նչպէս հրէան շրջումէր անհոգ իւր տօնական տարաշխարհիկ հանգերձը հագած, — Հրէաներն օտար էին օտար երկրում, զուրկ ամենայն համակրութիւնից, ատելի ամենքին և խոր թաղուած արհամարհանոց մէջ. սակայն քանի որ նոքա կային և զեռ նոցա մէջ երեսումէին, կարծես լուելեայն ասումէին, թէ Հռոմի անկման և իւրեանց առաջաւորութեան ժամանակն առաւել քան զառաւել մերձենումէ իւր կատարմանը, Հրէաները սերտ կապուած էին միմեանց հետ, մէկ մէկի շատ առատաձեռն էին և մի և նոյն ժամանակ սաստիկ ատումէին ամեն բան, ինչ որ օտար էր. նոքա ո՛չ ուտում և ո՛չ քնումէին օտարի հետ. իւրեանց եկամուտներին (նոր հաւատացեալներին) նախ և առաջ ուսուցանումէին անարգել կոտորելը, հրաժարուել իրանց երկրից և խզել այն կապը, որ կապումէին նոցա իւրեանց ծնողների, զաւակների և տոհմի հետ. Այդ բաների համար յանդիմանվումէին նոքա, Բայց հրէան որպէս Յուդայի ազգ նախասահմանեալ էր միայն Պաղեստինի համար, Հեթմանոս երկրում

ձևը բերին: Ընտանի առևտրի լուր գրութիւն ունեցող գաղթականներ առկային նոցա թիւը: Սակայն նորա ազգայնական գրութիւնը շատ յետ էր մնում իրանց այն կրօնակիցների գրութիւնից: որոնք ուրիշ երկրներում էին ապրում: Բուդայի որդոց թիւը Օգոստոսի ժամանակ հասնումէր 40,000-ի և Տիրերիոսի ժամանակ 60,000-ի: ուրեմն բնականաբար նոքա իւրեանց ներկայացուցիչներն ունէին վաճառականների, գրամատէրների, գրագէտների, նաև դերասանների շրջանում: Այն քաղաքում, ուր բոյն էին գրել պէս-պէս արատներ նոքա հանդիպումէին իւրեանց շրջանին պատկանող այնպիսի անգամներ, որոնց կրօնական կողմը բաւականին անմխիթար գրութեան մէջ էր: նոցա մէջ կային և այնպիսիները, որոնք ոչ միայն ընդունակ էին շրջապատողների սովորութիւններին շուտով յարմարուիլ, այլ և անառակութեամբ ու շուայտութեամբ դերազանցումէին նոցա: Բայց ինչ էլ որ անէին այդ անմխիթար, ի զուր էին աշխատում ցոյց տալ, թէ իրանք հրէից ազգին չեն պատկանում:

Օգոստոսն որոշել էր հրէաների բնակութեան համար առանձին քաղաքամասն, ուր նոքա մշտական բնակուելու էին, այն է՝ չտրեքտասաներորդ շրջանը յայնկոյս Տիրերիոսի, որ Ատտիկանի դատիվայրից սկսած իւր մէջ էր բովանդակում ամբողջ այն գետինը, որ ընկած էր Տիրերիոսի ուղղութեամբ և նորա սահմանից այն կողմը, ուր թափւում էին Օստիայից եկած նաւակների ապրանքները: Այդ՝ ինչպէս երևումէ՝ քաղաքի ամենալքատ մասն էր, ուր բնակութիւն էին հաստատել փերեզականներ, լուցկիաթաճառներ, ազակեթաճառներ, մաշուած զգեստներու անպէտք իրեղէններ ծախողներ: Այդ քաղաքամասնում գտնուած հրէից հանգստարանը գեղեցիկ վկայ է նոցա աղքատիկ գրութեան: Ինչպէս նորա ընդհանուր տեսքը, նայնպէս և նորա դերեզմանաբարերը շատ աղքատին են, այստեղ չկան ո՛չ մարմարեանի և ո՛չ նշարների հետքեր, բացի եօթնջահեան աշտանակի կոպիտ նկարից, որ ներկուած է կարմիր ներկով: Հրէաների միւս թաղն այնտեղ էր, ուր Ապիւսեան ճանապարհը մտնում էր քաղաք: Բայց այդ տեղերի մօտ բնակութիւն են ունեցել առևտրի հարուստ հրէաներ ևս, որովհետև այնտեղ գտնուած գերեզմանատան մէջ գեղանկար պատկերներ և մինչև անգամ առասպելական նկարներ կան, որոց նշանակութիւնն ու խորհուրդը ցարդ պարզարանած չէ: Հրէից երրորդ գերեզմանատեղին քրիստոնէական հին ստորերկրեայ գամբարանների, կատակոմբաների մօտ էր:

Բայց ժողովարանների տեղադրութեանը նայելով պէտքէ կարծել, որ Հռոմի հրէայ բնակիչները սփռուած էին քաղաքի բոլոր և մինչև անգամ ամենալու թաղերում: Արձանագրութիւնների շնորհիւ գտնուած է ոչ միայն եօթն ժողովարանների գոյութիւն ունենալը, այլև նոցա անունները: Սոցանից երեքը կրումէին Օգոստոսի, Ագրիպպասի և Առդուսնիոսի անունները կամ նորա համար, որ այդ անձինք նոցա հովանաւորումէին և կամ նորա համար, որ նոցա ազօթաւորները, ծխականները գլխաւորապէս այդ մարդկանց ծառայողներն էին: անկասկած կային և այլ ժողովարան-

ներ. որոց անունները գտնուած չեն։ Անցնելով մի գերեզմանատնից միւսը և զննելով մեռեալների տապանադրերը, մենք կարգացած կրլիններ Բարայէլի պատմութիւնը կեսարների օրերում և ծանօթացած կրլիններ այն ժամանակին, երբ կապեալն Պաղոս ոտքը դրեց Բաալիոյ հողի վերայ։ Զորօրինակ, մի տապանադրից իմանում ենք, որ երբ Պաղոս առաքեալը Դիոսկուրա էր գնում, ճանապարհին իջաւ և Սիրակուսա և երեք օր անց կացրեց հրէից համայնքի մէջ։ Երբ Պատիողոսում նա ամբողջութեամբ եկաւ, այնպիսի հրէաների մէջ ընկաւ, որոնք Հռոմում բնակւողներից յետոյ աւագագոյնն էին համարւում, ուր քրիստոնեայ հրէաների սիրառատ հիւրընկալութիւնը պահեց նորան առաջիկայ շարաթ օրը։ Երբ Հռոմի ճանապարհով ուղեորուելիս հասաւ Սապույա, այնտեղ էլ հրէաների հանգիպեց, ինչպէս իմացվում է մի տապանադրից, որի տակ թաղուածը հրէաների արքոն և ժողովարանապետ է եղել Սապուայում։ Քաղաքին մօտենալիս՝ նա մի ժողովարան գտաւ, Հրէական դասը Հռոմում էլ այն կազմակերպութիւնն ունէր, ինչ որ ուրիշ կողմերում։ Այսքան երկար դարեր անցնելուց յետոյ մեր ականջին տարօրինակ են հնչում երբ կարդում ենք դանազան ժողովարանների արքոնների հռոմէական անուններ, որպիսիք են Սիլուս, Աստրիոս, Յուլիանոս, Միկենդին բանը մենք գտնում ենք և ուրիշ տեղերում։ Տապանադրերի վերայ մենք տեսնում ենք հրէից ժողովարանների իշխանների անուններ այնպիսի կենտրոններում, որպիսիք են՝ Պոմպէան, Աննուզիան — Հովրատէսի ծննդավայրը, հրէից գետնափոր դամբարաններում։ Հրէից արձանագրութիւնների հանդիպումներ Ափրիկայում, Ասիայում, Միջերկրական ծովի կղզիներում։ Եգիպտոս, Պատրայում և Աթէնքում։ Վարելի է ենթադրել, թէ նոքա գտնվում էին մինչև անգամ այնպիսի տեղերում, որ զեռ այժմ արձանագրութիւններ չեն գտնուած հրէաների՝ հին ժամանակներում՝ այնտեղ գտնուելու մասին։ Այս բանը կարելի է յիշել յենուելով այն փաստի վերայ, որ հռոմէացիների վաճառահանութիւնը մեծ և ձգողական զօրութիւն ունէր, որի պատճառով մինչև Բրիտանիա նշանաւոր գաղթականներ յայտնուեցան, պէտք է յիշել նաև այն, որ գերեզմանների մէջ մենք գտնում ենք «ասորի վաճառականների» տապանադրեր ինչպէս Սապուայում, (ուր Պաղոս առաքեալը յոյս ունէր քարոզել նաև իւր իսկական հայրենակիցներին), նաև Գերմանիոյ ամենահեռուոր մասերում։ Այսպիսով հիմնովին հաստատվում են Յովսեփոսի և Փիլոնի վկայութիւնները, թէ Բարայէլը պանդխտած էր այն ժամանակուան յայտնի եղած աշխարհի ամեն մասերում։

Հրէութեան տարածուելուն արգելք դնող օրէնք չունէին։ Եթէ ի հաշիւ չառնենք այն կարճ ժամանակամիջոցը, երբ Տիրերիոս (19 թ. Ք. յ.) հրէաներին դուրս վանեց Հռոմից և նոցանից 400 հոգի ուղարկեց Սարդիսիա աւագանների դէմ կոուելու, — կարող ենք ասել, որ հրէաներին ոչ միայն կատարեալ ազատութիւն էր շնորհուած, այլ և բացառիկ առանձնաշնորհութիւններ էր պարգեւած։ Անսարի և Օգոստոսի թագաւորութեանց

ժամանակ կրօնական հրովարտական հրատարակուեցան, որոնք նոցա տալիս էին ինչպէս կրօնական լիուլի ազատութիւն, նոյնպէս և համայնական իրաւունք, Այս օրէնքների զօրութեամբ չէին կարող արդեւ լինել, որ նոքա իրանց կրօնական հանդիսակատարութիւնները կատարեն, շարաթմն ու պահքը սրբութեամբ պահեն, նոցա թող էր տուած, որ իւրաքանչիւր տարի Նրուսաղէմի տաճարի տուրքն ուղարկեն և եթէ քաղաքական ատեանները մերժէին տալ այդ գումարը, սրբապղծութիւն գործած կլլինէին։ Արուհեաւ հրէաները հրաժարվում էին շարաթմ օրը զէնք կրելուց կամ պատերազմ գնալուց, վասնորոյ նոցա ազատութիւն զինուորական ծառայութիւնից, Այդպիսի իսկ հիմանց վերայ նոքա իւրեանց տօներին ազատ էին դատաստանատելիներ գնալուց, Մինչև անգամ Օգոստոս հրամայել էր որ երբ քաղաքացիների հացի և գինու բաշխումը շարաթմ օր պատահէր, հրէաների բաժինը հետեւալ օրը տային, Հոովմէական իշխանութիւնը մի օրէնք էր սահմանել, որի զօրութեամբ Անտիոքի հիմնարկող Սելեկիոս Ա. հրէաներին Փոքր-Ասիայում և Ասորիքում իւր շինած քաղաքների մէջ բնակուելու իրաւունք էր շնորհում, Այս իրաւունքները հաստատեցին Աեսպասիանոս և Տիտոս հրէական վերջին պատերազմից յետոյ ևս, թէև քաղաքները մեծ ընդդիմադրութիւն էին ցոյց տալիս այդ բանին, Զարմանալու հարկ չըկայ, որ հրէաները Պեսարի մահուան պատճառով մի քանի գիշեր շարունակ հաւաքվում էին այն խորոյկի շուրջը, որի վերայ այրել էին նոցա բարերարի դին, տխուր մեղեդիներ էին երգում՝ Սաղմոսի միջից և յուզարկաւորութեան սրտածմիկ հանդէսներ էին կատարում, Տիրերիոսի բռնած ընթացքին էլ պէտքէ վերադրել Սէեանուսի ազդեցութեանը, որին շատ սիրում էր կայսրը, և երբ այդ մարդու ազդեցութիւնը հեռացաւ նորանից, այդ հալածանքն էլ վերացաւ հրէաների վերայից, Բացի ոչոք բանից դորա համար կային մի քանի մասնաւոր պատճառներ, որոնց մէկն էլ այն էր, որ այդ ժամանակ հասարակութիւնը թշնամական աչքով էր նայում նոցա վերայ, և ինչ ձէս որ այլասեռ և օտար էր, շարժումէր նորա ատելութիւնը, Ի վերայ այսրամեծանայնի, դոցանից դեռ չի կարելի եզրակացնել, թէ ոչոք դէպքի պատճառով բոլոր հրէաները Հոովմ թողին, ընդհակառակն շատերն այնտեղ մնալու գաղտնի միջոցներ հնարեցին, Գորանից քսան տարի յետոյ Փիլոնը Հոովմի մէջ գտաւ բազմութիւ համայնք, որ բոլորովին պատրաստ էր նորան պաշտպանելու այն առաքելութեան մէջ, որ ձեռնարկած էր իւր եզրուտական հաւատակիցների օգտի համար, Այսպիսի ժամանակաւոր ճնշումներն ու նեղութիւնները հրէից արտօնութիւնները չըջնջեցին, և կայսրներն իւրեանց բարեհաճ ուղադրութիւնը նորանց վերայից չըպակասեցրին։